

Міністерство освіти і науки України
Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника
навчально-науковий юридичний інститут
кафедра трудового, екологічного та аграрного права

ЯРЕМАК З. В.

**ПРАКТИКА ВИРІШЕННЯ
ЕКОЛОГО-ПРАВОВИХ КОНФЛІКТІВ:**

**методичні вказівки для підготовки до семінарських занять та
самостійної роботи здобувачів вищої освіти
заочної форми навчання
ОП Право спеціальності 081 Право**

м. Івано-Франківськ, 2024

УДК 349.6-048.93(072.034)

*Рекомендовано до друку вченою радою
навчально-наукового юридичного інституту
Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника
(протокол № 1 від 29 серпня 2023 року)*

Рецензенти:

Вівчаренко О. А., доктор юридичних наук, доцент, заступник директора навчально-наукового юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника;

Данилюк Л. Р., кандидат юридичних наук, доцент, доцент кафедри трудового, екологічного та аграрного права Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Яремак З. В. Практика вирішення еколого-правових конфліктів: методичні вказівки для підготовки до семінарських занять та самостійної роботи здобувачів вищої освіти заочної форми навчання ОП Право спеціальності 081 Право. Електронне видання. Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2024. 32 с.

Методичні вказівки для підготовки до семінарських (практичних) занять та самостійної роботи здобувачів вищої освіти спеціальності 081 Право з навчальної дисципліни «Практика вирішення еколого-правових конфліктів» розроблені з метою сприяння організації роботи здобувачів вищої освіти при вивченні відповідного курсу. В посібнику викладені: методичні вказівки до семінарських занять та самостійної роботи; завдання до семінарських занять та самостійної роботи, які включають короткі методичні рекомендації, переліки питань, що виносяться на обговорення під час занять, контрольні питання, практичні завдання, питання для проведення поточного контролю самостійної роботи. До кожної теми поданий перелік додаткових джерел для опрацювання (літератури, в якій досліджуються окреслені проблеми, нормативно-правових актів, що регулюють відповідні правовідносини та посилань на інформаційні ресурси, де висвітлюються дані питання).

Методична розробка призначена для здобувачів вищої освіти, викладачів.

УДК 349.6-048.93(072.034)

© Яремак З. В., 2024

© ПНУ ім. В. Стефаника, 2024

ЗМІСТ

ВСТУП	4
ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ	6
МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ (ПРАКТИЧНИХ) ЗАНЯТЬ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	9
ЗАВДАННЯ ДО СЕМІНАРСЬКИХ (ПРАКТИЧНИХ) ЗАНЯТЬ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ	12
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 1	
<i>Еколого-правовий конфлікт: поняття, сутнісні характеристики</i>	12
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 2	
<i>Судовий розгляд екологічного спору в порядку цивільного судочинства</i>	14
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 3	
<i>Юрисдикція адміністративних судів щодо врегулювання еколого-правових конфліктів</i>	16
СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ 4	
<i>Альтернативні шляхи врегулювання еколого-правових спорів в межах судового процесу</i>	17
ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ	20
<i>Конфліктна природа екологічних правовідносин</i>	20
<i>Форми та механізми врегулювання еколого-правового конфлікту</i>	21
<i>Адміністративні процедури як форми врегулювання еколого-правових конфліктів</i>	23
<i>Судова форма вирішення еколого-правових спорів</i>	25
<i>Процедури вирішення екологічних спорів, що застосовуються господарським судом</i>	27
<i>Примирні процедури врегулювання еколого-правових конфліктів</i>	28
<i>Світовий досвід використання альтернативних форм врегулювання еколого-правових конфліктів та ефективність його реалізації у правозастосовній практиці України</i>	30

ВСТУП

Антропогенна діяльність тісно пов'язана з використанням природно-ресурсного потенціалу, а відтак зумовлене цим відповідне навантаження на навколишнє природне середовище породжує широке коло соціальних, економічних та екологічних проблем. Зважаючи на те, що в основі взаємодії людини з природою лежать різноманітні інтереси (господарська діяльність суспільства, забезпечення матеріальних і духовних потреб населення, підтриманням якісного стану природного середовища), які мають різновекторний характер та задоволення одних обмежує можливість реалізації інших, такі взаємовідносини спричиняють конфлікт інтересів, вирішення якого є передумовою сталого розвитку суспільства.

Екологічний конфлікт вже давно є предметом дослідження різних галузей науки (конфліктології, соціології, екології, соціальної екології, економіки природокористування тощо). Водночас для юриспруденції науковий інтерес становить саме з'ясування правового змісту екологічних конфліктів та пошук оптимальних шляхів їх врегулювання за допомогою правових засобів і механізмів.

Пропонований курс передбачає аналіз і вивчення:

- правової природи екологічних конфліктів, їх різновидів, відмінності від інших видів соціальних конфліктів;
- міжнародного та національного законодавства у сфері вирішення конфліктних ситуацій;
- юридичних засобів захисту і забезпечення прав та інтересів суб'єктів при вирішенні еколого-правових конфліктів;
- процедурних та процесуальних особливостей розгляду екологічних спорів.

За результатами вивчення даної навчальної дисципліни *студенти набудуть практичних вмінь та навичок у сфері врегулювання еколого-правових конфліктів*, зокрема: правильно визначати предмет та об'єкт еколого-правового конфлікту; кваліфікувати еколого-правовий конфлікт; тлумачити і порівнювати норми різних галузей матеріального права з метою визначення найбільш оптимального шляху вирішення еколого-правового конфлікту; правильно обирати порядок та спосіб врегулювання, розмежовуючи судові юрисдикції та обираючи ефективний спосіб захисту прав та інтересів; вирішувати еколого-правові конфлікти шляхом застосування примирних процедур (медіація, переговори і т.д.).

Предметом вивчення навчальної дисципліни є норми чинного міжнародного, європейського та національного законодавства, які регулюють суспільні еколого-правові відносини, норми процесуального законодавства, їх тлумачення та механізми реалізації, науково-теоретичні дослідження у цій сфері.

Метою викладання навчальної дисципліни є сформулювати в студентів необхідні юридичні знання щодо місця міжгалузевого правового механізму врегулювання еколого-правових конфліктів. Вивчення дисципліни «Практика вирішення еколого-правових конфліктів» передбачає теоретико-правове

дослідження підстав застосування, сфери дії, особливостей, змісту, порядку, перспектив вдосконалення юридичного механізму врегулювання еколого-правових конфліктів, що у підсумку спрямоване на підвищення ефективності правового регулювання екологічних та природоресурсних відносин в Україні.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Практика вирішення еколого-правових конфліктів» є формування у студентів правового світогляду та мислення; поглиблення засвоєних при вивченні нормативних дисциплін еколого-правового спрямування студентами теоретичних знань щодо міжгалузевих аспектів юридичної природи еколого-правових конфліктів, причини їх виникнення, способи управління конфліктними ситуаціями, аналізу конфліктів і вироблення методів їх подолання.

ПРОГРАМА НАВЧАЛЬНОЇ ДИСЦИПЛІНИ

Тема 1. Конфліктна природа екологічних правовідносин

Конфліктна природа екологічних відносин.

Проблеми конфліктної взаємодії між суб'єктами екологічних правовідносин.

Детермінанти та основні прояви екологічних конфліктів в Україні.

Сталий розвиток як концепція узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів.

Екопропорційність як механізм реалізації сталого розвитку.

Тема 2. Еколого-правовий конфлікт: поняття, сутнісні характеристики

Екологічний конфлікт як різновид соціально-правового конфлікту. Правова, соціальна, економічна та екологічна складові даної категорії конфлікту.

Елементи структури юридичного конфлікту: суб'єкти, учасники, сторони; предмет та об'єкт конфлікту; зміст.

Ознаки еколого-правового конфлікту.

Види еколого-правових конфліктів.

Розмежування еколого-правового конфлікту із суміжними категоріями.

Конфлікт і спір, конфлікт і правопорушення.

Тема 3. Форми та механізми врегулювання еколого-правового конфлікту

Поняття управління еколого-правовим конфліктом: прогнозування, запобігання, стимулювання, завершення конфлікту.

Методи прогнозування та профілактики конфліктності у соціальних відносинах.

Шляхи запобігання конфлікту.

Вимушені та превентивні форми запобігання конфлікту. Стимулювання конфлікту, його форми та засоби.

Форми завершення юридичного конфлікту: припинення і скасування, врегулювання і розв'язання конфлікту.

Правові інститути та механізми розв'язання еколого-правових конфліктів.

Традиційні та альтернативні способи розв'язання екологічних конфліктів.

Тема 4. Адміністративні процедури як форми врегулювання еколого-правових конфліктів

Загальна характеристика адміністративного порядку врегулювання екологічних спорів.

Обов'язковість адміністративного розгляду як досудового порядку врегулювання екологічного спору.

Загальні та спеціальні адміністративні процедури. Суб'єкти, уповноважені на врегулювання еколого-правових конфліктів.

Порядок розгляду та прийняття рішення уповноваженим суб'єктом.

Тема 5. Судова форма вирішення еколого-правових спорів

Судовий розгляд як найбільш ефективний спосіб врегулювання еколого-правового конфлікту. Доступність правосуддя щодо розгляду екологічних спорів.

Оргуська конвенція та доступ до правосуддя з питань довкілля.

Процесуальна правоздатність в контексті доступу до правосуддя з питань, що стосуються довкілля.

Спеціалізація судів та проблеми розмежування судових юрисдикцій щодо розгляду еколого-правових спорів.

Засоби правового захисту та їх ефективність у справах, що стосуються довкілля.

Тема 6. Судовий розгляд екологічного спору в порядку цивільного судочинства

Цивільне судочинство.

Відмежування еколого-правових спорів від майнових конфліктів, пов'язаних із природоресурсними відносинами.

Процесуальне становище осіб, що беруть участь у вирішенні екологічного конфлікту.

Особливості судового розгляду екологічного спору.

Виконання судових рішень.

Тема 7. Процедури вирішення екологічних спорів, що застосовуються господарським судом

Загальна характеристика спорів, що вирішує господарський суд.

Процедури вирішення екологічних спорів, що застосовуються господарським судом.

Шляхи підвищення ефективності вирішення екологічних спорів господарськими судами.

Тема 8. Юрисдикція адміністративних судів щодо врегулювання еколого-правових конфліктів

Юрисдикція адміністративних судів щодо врегулювання еколого-правових конфліктів.

Публічний характер еколого-правового спору.

Особливі форми провадження в адміністративному суді.

Специфіка виконання рішення в адміністративній справі.

Тема 9. Альтернативні шляхи врегулювання еколого-правових спорів в межах судового процесу

Нормативне закріплення процесуальних основ альтернативного вирішення еколого-правового конфлікту. Дискреційні повноваження суду у виборі альтернативних способів врегулювання спору.

Врегулювання спору за участі судді. Підстави, строк, порядок вирішення спору.

Інститут мирової угоди. Відмінності в процедурі визнання (затвердження) та виконання мирової угоди залежно від виду судочинства.

Спрошені провадження – новація національного процесуального законодавства.

Особливості розгляду справи за правилами спрощеного провадження у порядку адміністративного, господарського, цивільного судочинства.

Правові наслідки застосування спрощеної форми провадження.

Тема 10. Примирні процедури врегулювання еколого-правових конфліктів

Поняття альтернативного вирішення юридичного конфлікту.

Правова природа, принципи та суб'єкти альтернативного врегулювання еколого-правового конфлікту.

Переваги та недоліки альтернативного врегулювання екологічних конфліктів.

Поняття і структурні елементи переговорного процесу.

Стадії переговорного процесу: підготовка до переговорів; процес їх ведення; аналіз результатів переговорів і виконання досягнутих домовленостей.

Умови ефективності переговорного процесу по вирішенню еколого-правових конфліктів.

Переваги, недоліки і перспективи розвитку третейського судочинства як альтернативної форми врегулювання екологічного спору.

Застосування посередництва у вирішенні екологічних конфліктів.

Поняття і види посередництва.

Медіація як спосіб вирішення еколого-правових конфліктів.

Основні принципи медіації.

Стадії процедури посередництва.

Проблема практичного застосування медіації при вирішенні екологічних конфліктів.

Тема 11. Світовий досвід використання альтернативних форм врегулювання еколого-правових конфліктів та ефективність його реалізації у правозастосовній практиці України

Зарубіжний досвід застосування альтернативних процедур. Міні-суд, посередництво-арбітраж та інші.

Міжнародно-правові та європейські стандарти застосування альтернативних форм врегулювання спору.

Сучасний стан використання альтернативних форм врегулювання конфліктів в Україні.

МЕТОДИЧНІ ВКАЗІВКИ ДО СЕМІНАРСЬКИХ (ПРАКТИЧНИХ) ЗАНЯТЬ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

При вивченні навчальної дисципліни використовуються такі форми навчальної роботи: лекції, семінарські заняття, консультації, написання письмових контрольних робіт, самостійна робота студентів.

Семінарське заняття – вид навчального заняття, на якому викладач організовує обговорення студентами питань з попередньо визначених силабусом тем. Семінарські заняття проводяться у формі бесіди, рецензування та обговорення рефератів, доповідей, дискусій. *Практичне заняття* – це вид навчального заняття, на якому викладач організовує детальний розгляд студентами окремих теоретичних положень навчальної дисципліни та формує вміння і навички їх практичного застосування шляхом індивідуального виконання студентами відповідно сформульованих завдань.

На заняттях з навчальної дисципліни «Практика вирішення еколого-правових конфліктів» поєднуються форми проведення семінарських та практичних занять, фронтальне та індивідуальне опитування студентів, усна і письмова перевірка знань, детальний аналіз практичних завдань – реальних юридичних справ та фактів. Перелік тем семінарських занять визначений силабусом. Семінарські (практичні) заняття проводяться з основних тем і є ефективною формою закріплення теоретичних знань, отриманих на лекціях і під час самостійної роботи з навчальною і науковою літературою. Головна *мета* семінарських (практичних) занять — опанування студентами навчальної дисципліни, забезпечення глибокого і всебічного аналізу та колективного обговорення основних проблем дисципліни, формування вміння творчого застосування отриманих знань на практиці.

Робоча програма містить вимоги, питання, практичні завдання і перелік джерел для забезпечення підготовки здобувачів вищої освіти до семінарських (практичних) занять. До кожної теми, що виноситься для аналізу на семінарське заняття, подана коротка анотація, в якій вказується на чому потрібно зосередити увагу при вивченні теми. До тем також поданий перелік питань, що носять конкретний, деталізований характер і цим самим забезпечують глибше розуміння теми та акцентують увагу на основних положеннях законодавства, а також перелік спеціальної літератури, чинних нормативно-правових актів та судової практики. До тем також включені практичні завдання, які передбачають юридичний аналіз відносин, кваліфікацію юридичних фактів, що мали місце. При вирішенні практичних завдань, насамперед необхідно проаналізувати коло відносин, які склалися, та вибрати правові норми, що підходять для врегулювання в даному випадку. Вибравши норму, слід переконатись в її чинності та аутентичності тексту, перевірити межі дії, щоб впевнитись, що саме вона (чи кілька норм), стануть нормативною підставою правової кваліфікації. В процесі аналізу норми відбувається також її тлумачення, з'ясування змісту з урахуванням вивчених теоретичних положень. Правова кваліфікація

представляє собою юридичну оцінку всієї сукупності фактичних обставин справи шляхом віднесення конкретного випадку до сфери дії певних юридичних норм. *Відповідь – вирішення практичних завдань повинна бути максимально повною, обґрунтованою, з посиланням на конкретні статті нормативно-правових актів та визначенням можливих варіантів вирішення, які можуть відрізнятися в залежності від зміни обставин.*

Підготовка до семінарських (практичних) занять не вимагає переписування (відтворення) положень підручників чи статей нормативно-правових актів, однак для належних, обґрунтованих відповідей попередньо мають бути проаналізовані та занотовані (письмово чи в електронній формі) номери статей, їх положення, висновки та анотації наукових джерел, які використовуються при відповідях.

Відповідно до Положення про порядок організації і контролю самостійної роботи студентів Навчально-наукового юридичного інституту, затвердженого вченою радою ННЮІ *самостійна робота студента* – це форма організації індивідуального вивчення студентами навчального матеріалу в аудиторний та поза аудиторний час з метою формування самостійності як особистісної риси та важливої професійної якості молодшої людини, суть якої полягає в уміннях планувати, систематизувати, контролювати й регулювати свою діяльність під методичним керівництвом викладача, але без його безпосередньої участі.

Таким чином, самостійна робота студента є основним засобом оволодіння навчальним матеріалом і виконується в поза аудиторний час, передбачений програмою навчальної дисципліни.

Самостійна робота студента включає:

- опрацювання лекційного матеріалу і рекомендованої літератури;
- аналіз літератури та електронних джерел інформації з відповідної тематики;
- вивчення матеріалу, винесеного на самостійне опрацювання;
- підготовка до практичних (семінарських) занять;
- виконання завдань для самостійної роботи;
- виконання індивідуальних завдань;
- тестова самоперевірка знань.

Контроль за самостійною роботою студентів може здійснюватися викладачем у таких формах:

- поточний контроль засвоєння знань на основі оцінки усної відповіді на питання, повідомлення, доповіді тощо (на практичних або семінарських заняттях);
- контроль виконання письмових домашніх завдань;
- тестування;
- перевірка виконання модульної контрольної роботи;
- перевірка виконання індивідуальних самостійних завдань;
- підсумкове оцінювання знань програмового матеріалу – залік.

Основою підготовки до семінарських (практичних) занять та самостійної роботи виступають такі *базові навчальні та наукові джерела:*

1. Стратегічні судові справи на захисті екологічних прав та довкілля / За ред. О. Кравченко. МБО "Екологія -Право-Людина", 2014. URL: https://epl.org.ua/wp-content/uploads/2017/04/1690_EPL_Strategichni-sudovi-spravy.pdf
2. Права людини та охорона довкілля. Навчально-методичний посібник для тренерів (суддів-викладачів) / За ред. О. Кравченко. МБО "Екологія -Право-Людина", 2016. URL: <https://epl.org.ua/human-posts/prava-liudyny-ta-okhorona-dovkillia-navchalno-metodychnyi-posibnyk-dlia-treneriv-suddiv-vykladachiv/#modal-popup-document>
3. Environmental Mediation: An International Survey / edited by: Catherine Choquette, Veronique Fraser. UK: Routledge, 2017. URL: <https://www.routledge.com/Environmental-Mediation-An-International-Survey/Choquette-Fraser/p/book/9781138048089>
4. Дайджест судової практики Верховного Суду у спорах, що виникають у сфері захисту довкілля та екологічних прав. Київ, 2019. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Daidjest_Ekologia.pdf
5. Краснова М.В., Краснова Ю.А. Реалізація та захист екологічних прав громадян: теоретико-правові аспекти: наукове видання. Київ: ФОП Ямчинський О.В., 2021. URL: <https://dglib.nubip.edu.ua/server/api/core/bitstreams/000487f9-328d-4ddc-9859-fc2ea88ff1c5/content>
6. Альтернативні способи вирішення цивільних спорів за законодавством України: навчальний посібник / Верба-Сидор О. Б., Воробель У. Б., Грабар Н. М., Дутко А. О., Юркевич Ю. М.; за ред. канд. юрид. наук, доц. О. Б. Верби-Сидор. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2021. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/3835/1/verba-sydor_26-05-21.pdf
7. Альтернативні способи вирішення спорів. За заг. ред. Ю. Д. Притики. Харків : Право, 2019.
8. Бобровник С. В. Компромiс i конфлікт у праві : антрополого-комунікативний підхід до аналізу: монографія. К.: Вид-во «Юридична думка», 2011.
9. Конфліктологія: загальна та юридична : підручник / Л. М. Герасіна, М. П. Требін, О. М. Сахань, В. Д. Воднік ; за заг. ред. Л. М. Герасіної. Харків : Право, 2021. URL: https://pravo-izdat.com.ua/index.php?route=product/product/download&product_id=4403&download_id=1423
10. Медіація у професійній діяльності юриста: підручник / авт.кол.: Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський [та ін.]; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса: Екологія, 2019. URL: <http://dspace.onua.edu.ua/handle/11300/12406> DOI [10.32837/11300.12406](https://doi.org/10.32837/11300.12406)
11. Yaremak Z. Implementation of the principle of sustainable development in the mechanism for regulation environmental conflicts. *Realization of Sustainable Development Principle in Environmental Legal Relations: Legislation and Law Enforcement Practice in Ukraine*: monograph / Editors N. Kobetska, Z. Yaremak, L. Danyliuk. Ivano-Frankivsk: Vasyl Stefanyk Precarpathian National University, 2022. P. 189–226. URL: <http://lib.pnu.edu.ua:8080/handle/123456789/15427>

ЗАВДАННЯ ДО СЕМІНАРСЬКИХ (ПРАКТИЧНИХ) ЗАНЯТЬ ТА САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 1 (2 год.) ТЕМА. Еколого-правовий конфлікт: поняття, сутнісні характеристики

Багатоаспектність та поліструктурність еколого-правового конфлікту у певній мірі зумовлює складність дослідження екологічних конфліктів. Проблема дослідження екологічного конфлікту полягає в тому, що необхідно провести розмежування між правовою, соціальною, економічною та екологічною складовою даної категорії конфлікту. З цією метою потрібно з'ясувати саме правовий, а точніше еколого-правовий, зміст цього виду соціального конфлікту, провести аналіз основних категорій «конфлікт», «правовий конфлікт», «екологічний конфлікт», що дозволить визначити специфіку еколого-правового конфлікту в системі інших соціальних конфліктів та з'ясувати правову природу екологічних конфліктів.

При підготовці до семінару також необхідно систематизувати ознаки, що визначають сутнісні характеристики даної категорії конфлікту, якими є, по-перше, власне загальні ознаки юридичного конфлікту, по-друге, ознаки, які визначають соціальну складову, і, по-третє, ознаки екологічного характеру.

Визначивши загальні характеристики еколого-правового конфлікту варто дослідити питання розмежування із суміжними категоріями: екологічний конфлікт та екологічний спір, екологічний конфлікт та екологічне правопорушення тощо.

Питання для обговорення:

1. Екологічний конфлікт як різновид соціально-правового конфлікту.
2. Правова, соціальна, економічна та екологічна складові даної категорії конфлікту.
3. Елементи структури юридичного конфлікту: суб'єкти, учасники, сторони; предмет та об'єкт конфлікту; зміст.
4. Ознаки еколого-правового конфлікту.
5. Види еколого-правових конфліктів.
6. Розмежування еколого-правового конфлікту із суміжними категоріями. Конфлікт і спір, конфлікт і правопорушення.

Практичні завдання:

1. Ознайомтесь з Постановою Великої Палати Верховного Суду від 15 травня 2019 року у справі № 127/19267/17 (провадження № 11-1102апп18) (<http://www.reyestr.court.gov.ua/Review/82065660>).

Здійсніть юридичне обґрунтування позову (норми законодавства, які порушені відповідачем).

Дайте оцінку рішенням суду.

2. ОСОБА_1 звернулася до суду із позовом та просить зобов'язати ОСОБА_2 та ОСОБА_3 не чинити перешкоди ОСОБА_1 в користуванні земельною ділянкою, яка належить їй на праві приватної власності та усунути перешкоди в користуванні даною земельною ділянкою, шляхом знесення огорожі встановленої ОСОБА_2 та відновлення меж земельної ділянки в натурі на місцевості із залученням спеціалізованої організації за кошти ОСОБА_2 та ОСОБА_3.

Позов обґрунтовує тим, що їй на праві власності належить земельна ділянка. Суміжними землекористувачами є відповідачі ОСОБА_2 та ОСОБА_3. Відповідачі самовільно зайняли частину належної їй земельної ділянки, зокрема ОСОБА_2 встановив огорожу на земельній ділянці, а ОСОБА_3 встановила металічні стовпчики по довжині грядки і позивач немає можливості безперешкодно користуватися земельною ділянкою. З приводу самовільного зайняття земельної ділянки позивач зверталась у сільську раду, і їй рекомендовано звернутися до суду. На вимогу звільнити земельну ділянку відповідачі не реагують і заявляють, що це позивач порушила їх права.

На Вашу думку, в даній ситуації має місце еколого-правовий конфлікт чи цивільно-правовий?

Чи правомірно діяла сільська рада у цій ситуації? Вирішіть спір по суті.

3. 17 серпня 2016 року Комунальне підприємство "Харківводоканал" звернулось до суду з позовом до Акціонерної компанії "Харківобленерго", в якому просило суд зобов'язати відповідача не припиняти електропостачання об'єктів системи централізованого водопостачання та водовідведення КП "Харківводоканал". В обґрунтування своєї заяви позивач вказує, що він є єдиним підприємством, яке надає послуги з централізованого водопостачання для міста та ряду населених пунктів Харківської області, а відключення від енергопостачання будь-якого об'єкту (елементу) вказаної системи призведе до порушення, зупинки безперервного процесу подачі води у місто, і, як наслідок, - можливого руйнування системи через порушення гідравлічних режимів роботи водоводів та розподільчих мереж, що може спричинити затоплення прилеглих територій, порушення технології обробки і знезараження води хлором, що викличе інтенсивний розвиток бактерій та вірусів, створення аварійної обстановки на об'єктах з можливим негативним впливом на довкілля та населення.

Чи буде в даному випадку порушення норм екологічного законодавства і відповідно чи спір є еколого-правовим?

Вирішіть спір по суті.

Питання для проведення поточного контролю самостійної роботи:

Дайте порівняльну характеристику еколого-правового конфлікту з іншими видами юридичних конфліктів:

- а) еколого-правовий та цивільно-правовий конфлікт;
- б) еколого-правовий та адміністративно-правовий конфлікт.

Додаткові джерела для опрацювання:

1. Бобровник С. В. Правовий компроміс і правовий конфлікт у національному законодавстві: деякі аспекти прояву. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2014. Вип. 1. С. 18-21. URL: <http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKNUYur201416>
2. Пейчев К. П. Спори у сфері природокористування як інститут екологічного права. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право*. 2016. вип. 21. С. 120-122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPR_2016_21_32
3. Сабадаш В. В. Методологічні підходи до детермінації екологічного конфлікту. *Механізм регулювання економіки*. 2006. № 4. С. 49–62.
4. Яремак З. В. Еколого-правовий конфлікт: поняття, ознаки. *Екологічне право України*. 2016. № 3-4. С. 78 – 83.
5. Яремак З. В. «Екологічний конфлікт» та «екологічний спір»: співвідношення понять. *Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України* : матер. засідання «круглого столу» (м. Харків, 2 грудня 2016 р). Харків : НЮАУ ім. Ярослава Мудрого, 2016. С. 248 – 252.
6. Яремак З. В. Еколого-правові конфлікти як новий напрям наукового дослідження екологічного права. *Майбутнє науки в обрях права* : зб. наук. праць. Матеріали ІХ міжнар. наук.-практ. конф. молодих учених (Київ, 5 грудня 2018 р.). До 100-річчя Національної академії наук України / Ред. колегія: Н. М. Пархоменко (голова), О. О. Малишев (заступник голови), І. О. Кудерська (секретар), Т. І. Бондарук, А. М. Гурова, П. С. Демченко, А. Ю. Іванова, В. К. Малолітнева. Київ: Інститут держави і права імені В. М. Корецького НАН України, 2018. С. 97 – 101.
7. Yaremak Zoryana. Environmental Conflict as a Socio-Legal Phenomenon. *Journal of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University*. 2018. 5(2). P. 190–197.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 2 (2 год.)

ТЕМА. Судовий розгляд екологічного спору в порядку цивільного судочинства

Визначальні ознаки приватноправових відносин - юридична рівність та майнова самотійність їх учасників, наявність майнового чи немайнового, особистого інтересу суб'єкта. Спір буде мати приватноправовий характер, якщо він обумовлений порушенням наявного приватного права (як правило, майнового) певного суб'єкта, що підлягає захисту в спосіб, передбачений законодавством для сфери приватноправових відносин, навіть і в тому випадку, якщо до порушення приватного права призвели владні управлінські дії суб'єкта владних повноважень. Приватно-правовий характер спору є підставою для розгляду такого спору та його вирішення в порядку цивільного судочинства.

В процесі вивчення теми студенти повинні з'ясувати особливості розгляду справ судами цивільної юрисдикції, особливості судового розгляду екологічного

спору в порядку цивільного судочинства та специфіку виконання судових рішень в цивільних справах.

Питання для обговорення:

1. Цивільне судочинство: юрисдикція спорів, особливості провадження.
2. Відмежування еколого-правових спорів від майнових конфліктів, пов'язаних із природоресурсними відносинами.
3. Процесуальне становище осіб, що беруть участь у розгляді екологічної справи.
4. Особливості судового розгляду екологічного спору в порядку цивільного судочинства.
5. Виконання судових рішень.

Практичні завдання:

1. Ознайомтесь з Постановою КЦС у складі Верховного Суду від 18 травня 2023 року у справі № 759/23414/20 (<https://reyestr.court.gov.ua/Review/111078327>).

Проаналізуйте рішення щодо розуміння суті відносин, які виникли між сторонами.

Дайте оцінку рішенням суду.

2. ОСОБА_1 звернулася до суду з позовом, оскільки під час ремонту даху приміщення будівлі Лубенського відділу ПАТ «Укртелеком» – працівники ПАТ «Укртелеком» закрили горище будівлі разом із голубами, які не мали змоги вилетіти на вулицю. На прохання ОСОБИ_1 дозволити перевірити наявність птахів на горищі будівлі начальник Лубенського відділу ПАТ «Укртелеком» відмовив. Голуби та інші птахи тепер живуть на вулиці під дощем, вітром та мерзнуть на морозі. Суд першої інстанції, з висновками якого погодився суд апеляційної інстанції, відмовив в задоволенні позову, виходячи з того, що ОСОБА_1 не обґрунтувала та не довела, яким саме чином використання ПАТ «Укртелеком» власної будівлі для надання телекомунікаційних послуг населенню м. Лубни та Лубенського району порушує її права і, в разі порушення, які саме її особисті немайнові або майнові права порушуються відповідачем.

Дайте правову оцінку рішенням суду.

Питання для проведення поточного контролю самостійної роботи:

На основі судової практики Верховного суду у спорах, що виникають у сфері захисту довкілля та екологічних прав, визначте категорії екологічних спорів, що розглядаються в порядку цивільного судочинства.

Додаткові джерела для опрацювання:

1. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15#Text>

2. Міжнародний судовий форум : «Судовий захист природного довкілля та екологічних прав» (м. Київ, 7 листопада 2019 року) : Збірник матеріалів. Київ,

2019. 192 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Zbirnik_Eko_forum.pdf

3. Судочинство під час війни: як воєнний стан вплинув на розгляд судових справ: URL: <https://golaw.ua/ua/insights/publication/sudochinstvo-pid-chas-vijni-yak-voeyennijstan-vplinu-na-rozglyad-sudovih-sprav/>

4. Яремак З. В. Ефективність способів захисту прав на землю: проблеми судової практики. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2020. № 4. С. 119 – 122. DOI <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2020-4/27>

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 3 (2 год.)
ТЕМА. Юрисдикція адміністративних судів щодо
врегулювання еколого-правових конфліктів

При визначенні компетенції адміністративного суду слід керуватися поняттям, наведеним у статті 4 КАС України, а саме, адміністративна справа – переданий на вирішення адміністративного суду публічно-правовий спір. При цьому, публічно-правовий спір – це спір, у якому: хоча б одна сторона здійснює публічно-владні управлінські функції, в тому числі на виконання делегованих повноважень, і спір виник у зв'язку із виконанням або невиконанням такою стороною зазначених функцій. Оскарження рішень, дій чи бездіяльності суб'єктів владних повноважень при реалізації ними управлінських функцій у сфері екологічних правовідносин вирішується за пунктами 1, 3 ч. 1 ст. 19 КАС України.

В процесі вивчення теми студенти повинні з'ясувати особливості розгляду справ судами адміністративної юрисдикції, особливості судового розгляду екологічного спору та специфіку виконання судових рішень в адміністративних справах.

Питання для обговорення:

1. Юрисдикція адміністративних судів щодо врегулювання еколого-правових конфліктів.
2. Публічний характер еколого-правового спору.
3. Особливі форми провадження в адміністративному суді.
4. Специфіка виконання рішення в адміністративній справі.

Практичні завдання:

1. Ознайомтесь з Постановою Касаційного адміністративного суду у складі Верховного Суду від 17 квітня 2019 року у справі №820/5642/16 (провадження № К/9901/51372/18) (<http://reyestr.court.gov.ua/Review/81334538>).

Проаналізуйте рішення щодо розуміння суті відносин, які виникли між сторонами.

Дайте оцінку рішенням суду.

2. Підприємство «Водограй» звернулося до обласної Ради народних депутатів з проханням надати в користування ставок на умовах оренди у

лікувальних та оздоровчих цілях. Підприємству було відмовлено. Підстави були такі: по-перше, оренда водних об'єктів у лікувальних та оздоровчих цілях не надається; по-друге, користування може здійснювати тільки фізична особа.

Визначте процедуру врегулювання даного спору в адміністративному (позасудовому) та судовому порядку.

В порядку якого виду судочинства буде розглядатися справа?

Вирішіть спір по суті.

Питання для проведення поточного контролю самостійної роботи:

1. Дайте порівняльну характеристику адміністративної та господарської юрисдикцій щодо вирішення еколого-правових спорів.

2. На основі судової практики Верховного суду у спорах, що виникають у сфері захисту довкілля та екологічних прав, визначте категорії екологічних спорів, що розглядаються в порядку адміністративного судочинства.

Додаткові джерела для опрацювання:

1. Кодекс адміністративного судочинства України від 06.07.2005 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2747-15#Text>

2. Міжнародний судовий форум : «Судовий захист природного довкілля та екологічних прав» (м. Київ, 7 листопада 2019 року) : Збірник матеріалів. Київ, 2019. 192 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Zbirnik_Eko_forum.pdf

3. Хоменко А. Способи вирішення публічно-правових спорів у сфері використання природних ресурсів. *Підприємництво, господарство і право*. 2017. № 11. С. 128 – 132.

4. Шепель М. А. Адміністративні спори у сфері захисту права людини на безпечне довкілля. Дис. на здобуття наук. ступеня к.ю.н. за спеціальністю 12.00.07. Запоріжжя, 2020. URL: http://phd.znu.edu.ua/page/dis/07_2020/Shepel.Pdf.

5. Шульга О.В. Захист права на здорове довкілля у порядку адміністративного судочинства. Дис. на здобуття наук. ступеня к.ю.н. за спеціальністю 12.00.07. Запоріжжя, 2023. URL: http://phd.znu.edu.ua/page/dis/05_2023/Shulga-1.pdf

6. Яремак З. В. Про дискреційні повноваження у судовій практиці адміністративних судів України та Європейського суду з прав людини. *Правові позиції Європейського суду з прав людини у правозастосовній практиці України*: зб. наук. пр. викл. каф. судочинства / за ред. М. К. Галянтича. Івано-Франківськ: Супрун В.П., 2017. С. 184–206.

СЕМІНАРСЬКЕ ЗАНЯТТЯ № 4 (2 год.)

ТЕМА. Альтернативні шляхи врегулювання еколого-правових спорів в межах судового процесу

Новели сучасного процесуального законодавства дають змогу із

впевненістю стверджувати про запровадження альтернативних способів врегулювання спору в межах судового процесу. Новітні інститути КАСУ, ЦПКУ, ГПКУ про врегулювання спору за участі судді, уніфікація норм щодо примирення сторін у різних судових процесах, запровадження спрощених форм провадження сприяють врегулювання спору на умовах досягнення компромісу та врахування інтересів обох сторін спору.

В процесі вивчення теми студенти повинні з'ясувати особливості розгляду справ судами адміністративної юрисдикції, особливості судового розгляду екологічного спору та специфіку виконання судових рішень в адміністративних справах.

Питання для обговорення:

1. Нормативне закріплення процесуальних основ альтернативного вирішення еколого-правового конфлікту.
2. Дискреційні повноваження суду у виборі альтернативних способів врегулювання спору.
3. Врегулювання спору за участі судді. Підстави, строк, порядок вирішення спору.
4. Інститут мирової угоди. Відмінності в процедурі визнання (затвердження) та виконання мирової угоди залежно від виду судочинства.
5. Спрощені провадження – новація національного процесуального законодавства.
6. Особливості розгляду справи за правилами спрощеного провадження у порядку адміністративного, господарського, цивільного судочинства.
7. Правові наслідки застосування спрощеної форми провадження.

Практичні завдання:

1. *Проаналізуйте правові позиції Верховного Суду в справах про альтернативне вирішення спорів, арбітраж та третейське судочинство: Постанова Верховного суду від 09 січня 2020 року у справі № 761/46285/16-ц, провадження № 61-14108св19.*

2. До державного лісогосподарського підприємства «Карпатські ліси»

звернулось приватне підприємство «Зелений світ» із проханням виділити частину лісових угідь для розміщення об'єктів оздоровчо-туристичного табору. ЛП погодилось на пропозицію. Сторони уклали договір про надання частини лісових угідь за умови, що ПП профінансує проведення лісорозведення на площі 70 га. Строк дії договору – 5 років. Відповідно до умов договору ПП зобов'язувалося зробити проплату протягом трьох місяців з моменту підписання договору. Однак здійснило лише часткову проплату, зобов'язуючись решту коштів сплатити після розміщення запланованих об'єктів. Своєю позицію обґрунтувало тим, що в першу чергу потрібно звести об'єкт, який має важливе значення, оскільки забезпечуватиме суспільні інтереси у сфері охорони здоров'я. Натомість ЛП наполягало на тому, що здійснення лісорозведення є функцією

охорони довкілля, а тому є пріоритетною.

Дайте правовий аналіз ситуації.

Спробуйте врегулювати даний спір за допомогою мирової угоди. Який спосіб вирішення доцільно у цьому випадку запропонувати, щоб врахувати інтереси обох сторін спору?

Питання для проведення поточного контролю самостійної роботи:

Проведіть порівняльний аналіз положень процесуальних кодексів (Кодексу адміністративного судочинства України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України) на предмет регулювання інститутів альтернативного вирішення спору в межах судового розгляду справи:

- а) інститут врегулювання спору за участі судді;
- б) інститут мирової угоди;
- в) інститут спрощеного провадження.

Додаткові джерела для опрацювання:

1. Примирні процедури в цивілістичному процесі: теорія і практика (нотаріат, суд, адвокатура, виконавче провадження). Науково-практичний посібник. (Серія «Процесуальні науки») / за заг. ред. докгорки юридичних наук, професорки, заслуженої юристки України С.Я. Фурси. К.: Алерта, 2022. 428 с.

2. Цувіна Т.А. Впровадження інститут присудової медіації як перспективний напрямок реформування цивільного процесуального законодавства України. *Збірник наукових праць Україна на шляху до Європи : реформа цивільного процесуального законодавства*. 2017. С. 195-200.

3. Яремак З. В. Консенсусні форми врегулювання еколого-правових конфліктів. *Актуальні проблеми земельного, аграрного та екологічного права в умовах сучасних викликів і загроз: матеріали «круглого столу»*, присвячений 100-річчю з дня народження доктора юридичних наук, професора Вовка Ю. О. (м. Харків, 12 травня 2023 р.) / За заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2023. С. 153 – 156.

4. Яценко С. Інститут врегулювання спору за участю судді: правова характеристика та вплив на господарський порядок. *Право України*. 2017. № 9. С. 213–219.

ТЕМИ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

ТЕМА. Конфліктна природа екологічних правовідносин

Екологічні відносини за своєю природою є неоднорідними, так як основою цих відносин є взаємодія людини і природи, яка сама по собі носить досить складний, внутрішньо суперечливий та нерозривно взаємозалежний характер. В основу взаємодії людини і природи покладено реалізацію потреб та інтересів, які за своєю суттю мають протилежний за змістом характер: з однієї сторони, задоволення економічних потреб природокористувачів, що визначають специфіку використання природних ресурсів, розміщення виробництв, розвиток інфраструктури тощо, з іншої, – екологічних, спрямованих на забезпечення цілісності екосистеми, її охорони та відтворення природних ресурсів і покладають на всіх суб'єктів природокористування додаткові обов'язки стосовно охорони, захисту і забезпечення екологічної безпеки.

В процесі вивчення теми студенти повинні з'ясувати основні проблемні питання конфліктної взаємодії між суб'єктами екологічних правовідносин, чинники, що зумовлюють їх виникнення та основні прояви екологічних конфліктів в Україні. Також студенти повинні зрозуміти механізм узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів крізь призму сталого розвитку.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Конфліктна природа екологічних відносин.
2. Проблеми конфліктної взаємодії між суб'єктами екологічних правовідносин.
3. Детермінанти та основні прояви екологічних конфліктів в Україні.
4. Сталий розвиток як концепція узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів.
5. Екопропорційність як механізм реалізації сталого розвитку.

Практичне завдання:

Ознайомтесь з Постановою Великої Палати Верховного Суду від 11 грудня 2018 року у справі № 910/8122/17 (провадження № 12-186гс18) (<http://reestr.court.gov.ua/Review/78977479>).

Здійсніть юридичне обґрунтування позову (норми законодавства, які порушені відповідачем).

Дайте оцінку рішенням суду.

Питання для проведення поточного контролю самостійної роботи:

Проаналізуйте норми екологічного законодавства України на предмет визначення інституційних принципів узгодження інтересів в еколого-правових відносинах.

Додаткові джерела для опрацювання:

1. Про основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року: Закон України від 28.02.2019 р. № 2697-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19?find=1&text=інтеpec#Text>
2. Краснова М. В. Вплив предмета екологічного права на національну систему права. *Забезпечення прав в аграрних, земельних, екологічних та природоресурсних відносинах*: збірник матеріалів Четвертого зібрання фахівців споріднених кафедр (м. Одеса, 6–9 червня 2019 р.) / відп. ред. Т.Є. Харитоновна, Х.А. Григор'єва. Одеса : Гельветика, 2019. С. 40–43.
3. Яремак З. В. Детермінанти еколого-правових конфліктів. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2023. № 3. С. 236–240. DOI: <https://doi.org/10.24144/2788-6018.2023.03.42>
4. Яремак З. В. Конфліктна природа екологічних відносин. Матеріали звітної наукової вебконференції викладачів, докторантів, аспірантів університету за 2020 рік ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», (м. Івано-Франківськ, 5–8 квітня 2021 р.). Івано-Франківськ: Прикарпат. нац. ун-т ім. В. Стефаника, 2021. с. С. 305–307.
5. Яремак З. В. Від конфлікту інтересів до еколого-правового конфлікту. *Актуальні питання Стратегії державної екологічної політики України на період до 2030 р.*: матеріали «круглого столу» (м. Харків, 21 травня 2021 р.) / За заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2021. С. 323–327.
6. Яремак З. В. Застосування принципу сталого розвитку для врегулювання еколого-правового конфлікту. *Еколого-правова безпека суверенної держави в умовах воєнного стану* : матеріали наук.-практ. онлайн-конференції (Харків, 8 груд. 2022 р.) / за заг. ред. А. П. Гетьмана ; МОН України, Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого, Каф. екол. права, Каф. права Європ. Союзу, Рада молодих вчених. Харків: Право, 2022. 390 с. DOI: <https://doi.org/10.31359/978-966-998-457-9>. С. 168–171.
7. Яремак З. В. Інституційні принципи узгодження інтересів в еколого-правовому конфлікті. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія «Право»*. 2022. Вип. 71. С. 203–209. DOI: <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2022.71.34>

ТЕМА. Форми та механізми врегулювання еколого-правового конфлікту

У науковій літературі вплив на конфлікт з метою його розв'язання позначається терміном «управління конфліктом». Управління конфліктом включає вирішення багаторівневих завдань: попередження, врегулювання, вирішення. Попередження конфлікту направлено на усунення причин його виникнення до стадії відкритого конфлікту. Врегулювання допомагає ослабити конфліктне протистояння сторін. І, нарешті, вирішення конфлікту усуває корінні протиріччя шляхом задоволення інтересів сторін менеджмент юридичного конфлікту (як синонім поняттю «управління конфліктом»), який

розглядається як особливий вид діяльності спеціально уповноважених органів та посадових осіб, спрямований на попередження, контроль та вирішення юридичного конфлікту з максимальною користю для його сторін.

Наука конфліктології вивчає різні механізми впливу, способи та засоби розв'язання конфліктів. Серед них важливе значення мають правові форми та процедури, за допомогою яких конфлікт може бути попереджений чи припинений. Сучасні форми вирішення юридичних конфліктів дають можливість використання різних способів і процедур їх вирішення, які у своїй сукупності утворюють певну систему розв'язання юридичних конфліктів. В рамках цієї системи виокремлюється дві функціональні підсистеми: система юрисдикції, в основі функціонування якої лежить принцип владно-примусового вирішення юридичних конфліктів, і система альтернативного врегулювання (консенсуальна форма), що базується на принципі компромісу.

В процесі вивчення теми студенти повинні з'ясувати особливості управління еколого-правовим конфліктом: прогнозування, методи запобігання, засоби стимулювання, форми завершення конфлікту. Важливим є опрацювання комплексного міжгалузевого правового інструментарію розв'язання еколого-правового конфлікту.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Поняття управління еколого-правовим конфліктом: прогнозування, запобігання, стимулювання, завершення конфлікту.
2. Методи прогнозування та профілактики конфліктності в екологічних відносинах.
3. Шляхи запобігання екологічного конфлікту. Першопочатки забезпечення компромісу та врахування різних груп інтересів в законодавстві України як форма попередження еколого-правового конфлікту.
4. Стимулювання конфлікту, його форми та засоби.
5. Форми завершення юридичного конфлікту: припинення і скасування, врегулювання і розв'язання конфлікту.
6. Правові інститути та механізми розв'язання еколого-правових конфліктів.
7. Традиційні та альтернативні способи розв'язання екологічних конфліктів.

Практичне завдання:

Ознайомтесь з Постановою КАС у складі Верховного Суду від 22 квітня 2019 року у справі №806/11/16 (провадження №К/9901/12800/18) (<http://reyestr.court.gov.ua/Review/81334132>).

Здійсніть юридичне обґрунтування позову (норми законодавства, які порушені відповідачем).

Дайте оцінку рішенням суду.

Питання для проведення поточного контролю самостійної роботи:

1. Дайте порівняльну характеристику *традиційних* (судових) та *альтернативних* форм розв'язання екологічних конфліктів.
2. Проведіть аналіз положень закону України «Про стратегічну екологічну оцінку» (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19#Text>) на предмет наявності норм превентивного характеру для запобігання виникнення еколого-правового конфлікту.

Додаткові джерела для опрацювання:

1. Бобровник С. В. Правовий компроміс і правовий конфлікт як ціннісні виміри права. Альманах права. 2012. Вип. 3. С. 109 – 113. URL: <http://dspace.nbuiv.gov.ua/handle/123456789/63891>.
2. Сенік О. М. Загальна теорія правового конфлікту : автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук : 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних та правових учень; Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2013. 22 с. URL: <http://library.nuft.edu.ua/ebook/file/12.00.01Senyk.pdf>
3. Construction Conflict Management and Resolution Edited by PETER FENN and ROD GAMESON University of Manchester Institute of Science and Technology (UMIST), Proceedings of the First International Construction Management Conference, The University of Manchester Institute of Science and Technology (UMIST), 25–27 September 1992. URL: http://www.communicationcache.com/uploads/1/0/8/8/10887248/construction_conflict_management_and_resolution_-_2005.pdf
4. Яремак З. В. Юридичний механізм врегулювання еколого-правових конфліктів (постановка проблеми). *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2017. Вип. 45. С. 85–95.

ТЕМА. Адміністративні процедури як форми врегулювання еколого-правових конфліктів

Складність еколого-правових конфліктів зумовлює те, що без адміністративного владного впливу компетентних державних органів його неможливо вирішити повно і остаточно. Залежно від суб'єкта, що здійснює врегулювання конфлікту, розрізняють судовий та адміністративний порядок вирішення спору. Адміністративний (позасудовий) порядок врегулювання спору полягає в можливості звернутися за його вирішенням до органів державної влади, до компетенції яких належить те чи інше питання. А. П. Гетьман розробив теорію формування еколого-процесуальної підгалузі права в рамках екологічного матеріального права. При цьому вчений в межах концепції еколого-правового процесу поряд з такими елементами, як: процесуальні норми, що містяться в матеріальному екологічному праві; діяльність уповноважених державних органів влади та управління по розгляду індивідуальних справ у сфері

природокористування й охорони довкілля, яка регулюється еколого-процесуальними нормами, а саме щодо позасудового розгляду екологічних спорів.

В процесі вивчення теми студенти повинні з'ясувати особливості адміністративного порядку врегулювання екологічних спорів, дослідити загальні та спеціальні адміністративні процедури, суб'єктів, уповноважених на врегулювання еколого-правових конфліктів, а також процедурні питання розгляду та прийняття рішення уповноваженим суб'єктом.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Загальна характеристика адміністративного порядку врегулювання екологічних спорів.
2. Обов'язковість адміністративного розгляду як досудового порядку врегулювання екологічного спору.
3. Загальні та спеціальні адміністративні процедури.
4. Суб'єкти, уповноважені на врегулювання еколого-правових конфліктів.
5. Порядок розгляду та прийняття рішення уповноваженим суб'єктом.

Практичне завдання:

Ознайомтесь з Постановою КАС у складі Верховного Суду від 03 липня 2019 року у справі № 826/3969/16 (провадження № К/9901/29762/18) (<http://reyestr.court.gov.ua/Review/82819949>).

Здійсніть юридичне обґрунтування позову (норми законодавства, які порушені відповідачем).

Дайте оцінку рішенням суду.

Питання для проведення поточного контролю самостійної роботи:

1. Складіть схему стадій адміністративного порядку врегулювання еколого-правового конфлікту.
2. Проведіть аналіз положень нижче перелічених актів екологічного законодавства на предмет наявності норм адміністративного (позасудового) порядку врегулювання природоресурсних спорів:
  - а) закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12>);
  - б) Земельний кодекс України (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>);
  - в) Лісовий кодекс України (<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#Text>).

Додаткові джерела для опрацювання:

1. Гетьман А. П. Вступ до теорії еколого-процесуального права України. Харків : «Основа», 1998. 206 с.
2. Коваленко Т. О. Колізія компетенції органів державної влади та місцевого самоврядування у сфері регулювання земельних відносин. *Часопис Київського університету права*. 2010. № 4. С. 246–250.

3. Сабадаш В. В. Концептуальні рамки механізму врегулювання екологічного конфлікту. *Mechanism of Economic Regulation*. 2013. № 2. С. 53 – 63. URL:

http://mer.fem.sumdu.edu.ua/content/acticles/issue_17/VIKTOR_V_SABADASHThe_Conceptual_Framework_of_Ecological_Conflict_Resolution_Mechanism.pdf.

4. Пейчев К. П. Спори у сфері природокористування як інститут екологічного права. *Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія : Право*. Харків. 2016. Вип. 21. С. 120-122. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhIPR_2016_21_32

5. Яремак З. В. Адміністративний порядок врегулювання еколого-правового конфлікту. *Реалізація норм екологічного, земельного та аграрного права в умовах реформування правової системи України* : збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з нагоди відзначення 25-річчя навчально-наукового Юридичного інституту Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ, 8-10 вересня 2017 р.) / відп. ред.: Н. Р. Кобецька, Н. О. Багай, Г. В. Мороз. Івано-Франківськ : Прикарпат. Нац. ун-т ім. Василя Стефаника, 2017. С. 92 – 94.

6. Яремак З. В. Юридичний механізм врегулювання еколого-правових конфліктів (постановка проблеми). *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. Івано-Франківськ: Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника, 2017. Вип. 45. С. 85–95.

ТЕМА. Судова форма вирішення еколого-правових спорів

Загально визнаним у юридичній науці є поділ форм захисту з урахуванням особливостей суб'єкта застосування засобів захисту на юрисдикційну і неюрисдикційну. При юрисдикційній формі захисту особа, права і законні інтереси якої порушені неправомірними діями, звертається за захистом до державних чи інших компетентних органів, які уповноважені приймати необхідні заходи для відновлення порушеного права і припинення правопорушень. У межах юрисдикційної форми виділяють судовий і адміністративний (позасудовий) порядок захисту порушених прав.

В процесі вивчення теми студенти повинні з'ясувати особливості доступу до правосуддя з питань захисту навколишнього природного середовища, розуміння змісту «широкої процесуальної правоздатності» в контексті Орхуської конвенції.

В межах підготовки до семінарського заняття необхідно дослідити проблемні питання розмежування юрисдикцій щодо розгляду та вирішення еколого-правових спорів. Основними критеріями такого розмежування виступають: суб'єктний склад, характер спору, використання максимально ефективнішої судової процедури для конкретних правовідносин. Необхідно також дослідити особливості судового розгляду еколого-правових конфліктів із застосуванням тієї чи іншої судово-процесуальної форми – цивільної, адміністративної, господарської тощо.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Судовий розгляд як найбільш ефективний спосіб врегулювання еколого-правового конфлікту.
2. Доступність правосуддя щодо розгляду екологічних спорів.
3. Процесуальна правоздатність в контексті доступу до правосуддя з питань, що стосуються довкілля.
4. Спеціалізація судів та проблеми розмежування судових юрисдикцій щодо розгляду еколого-правових спорів.
5. Засоби правового захисту та їх ефективність у справах, що стосуються довкілля.

Практичне завдання:

Ознайомтесь з Постановою Великої Палати Верховного Суду від 20 вересня 2018 року у справі № 126/1373/17 (провадження № 14-292цс18) (<http://reyestr.court.gov.ua/Review/76812131>).

Яке обґрунтування суду щодо визначення юрисдикції даного екологічного спору?

Дайте оцінку рішення суду.

Питання для проведення поточного контролю самостійної роботи:

1. Дайте порівняльну характеристику *переваг* та *недоліків* судової форми врегулювання екологічних спорів.
2. Проведіть аналіз положень Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція) (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text), що стосуються доступу до правосуддя з питань охорони довкілля.

Додаткові джерела для опрацювання:

1. Конвенції про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуська Конвенція). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_015#Text.
2. Рекомендація Комітету Міністрів Ради Європи державам-членам № R (81) 7 щодо заходів, що полегшують доступ до правосуддя. URL: <https://court.gov.ua/userfiles/08.pdf>
3. Єрмолаєва Т. В. Проблеми розгляду судами екологічних спорів. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2020. № 2 (31). С. 73-76.
4. Бузунко, О. А. Зарубіжний досвід організації та функціонування екологічних судів. *Нове українське право*. 2021. № 3. С. 294-299.
5. Яремак З. В. Оцінка ефективності екологічного правосуддя в Україні. *Управління науковими та освітніми проєктами* : матеріали всеукраїнського науково-педагогічного підвищення кваліфікації (Одеса, 28 листопада – 8 січня 2023 року). Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2023. С. 194 – 197.

ТЕМА. Процедури вирішення екологічних спорів, що застосовуються господарським судом

Основною причиною виникнення спорів у цій категорії правовідносин стало заподіяння шкоди державі внаслідок недотримання підприємствами, установами й організаціями вимог екологічного законодавства при здійсненні господарської діяльності. Так, відповідно до ч. 4 ст. 68 Закону України "Про охорону навколишнього природного середовища" підприємства, установи, організації та громадяни зобов'язані відшкодовувати шкоду, заподіяну ними внаслідок порушення законодавства про охорону навколишнього природного середовища, в порядку та розмірах, встановлених законодавством України.

Позивачами у справах даної категорії в переважній більшості випадків є органи, що забезпечують реалізацію державної політики в галузі охорони навколишнього природного середовища: Державна екологічна інспекція, інші контролюючі державні органи, а також прокурор в інтересах держави в особі цих органів. Відповідачами у зазначених справах були, відповідно, господарюючі суб'єкти, якими допущено правопорушення у сфері охорони навколишнього природного середовища. Предметом спору в переважній більшості випадків є стягнення шкоди, заподіяної державі внаслідок порушення законодавства у сфері охорони навколишнього природного середовища.

В процесі вивчення теми студенти повинні з'ясувати особливості розгляду справ судами господарської юрисдикції, особливості судового розгляду екологічного спору та специфіку виконання судових рішень в господарських справах.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Загальна характеристика спорів, що вирішує господарський суд.
2. Процедури вирішення екологічних спорів, що застосовуються господарським судом.
3. Шляхи підвищення ефективності вирішення екологічних спорів господарськими судами.

Практичне завдання:

Ознайомтесь з Постановою Касаційного господарського суду Верховного Суду від 28.02.2020 № 913/169/18 (<https://zakononline.com.ua/court-decisions/show/87891187>).

Проаналізуйте рішення щодо розуміння суті відносин, які виникли між сторонами.

Які зобов'язання мають місце у цій справі, деліктні чи кондикційні? Обґрунтуйте свою відповідь.

Питання для проведення поточного контролю самостійної роботи:

1. Дайте порівняльну характеристику цивільної та господарської юрисдикцій щодо вирішення еколого-правових спорів.

2. На основі судової практики Верховного суду у спорах, що виникають у сфері захисту довкілля та екологічних прав, визначте категорії екологічних спорів, що розглядаються в порядку господарського судочинства.

Додаткові джерела для опрацювання:

1. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1798-12#Text>
2. Міжнародний судовий форум : «Судовий захист природного довкілля та екологічних прав» (м. Київ, 7 листопада 2019 року) : Збірник матеріалів. Київ, 2019. 192 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/Zbirnik_Eko_forum.pdf
3. Судочинство під час війни: як воєнний стан вплинув на розгляд судових справ: URL: <https://golaw.ua/ua/insights/publication/sudochinstvo-pid-chas-vijni-yak-voeyennijstan-vplinu-na-rozglyad-sudovih-sprav/>
4. Коваленко В. В. Судова практика у справах зі спорів, що виникають у відносинах зі збереження, використання та відтворення водних ресурсів. Правова позиція. 2020. № 3 (28). С. 91–96.
5. Мороз Г.В. Груповий позов як засіб захисту права на безпечне для життя та здоров'я навколишнє природне: перспективи впровадження. «Visegrad Journal on Human Rights». 2019. № 5. С. 125-130. http://vjhr.sk/archive/2019_5/part_2/22.pdf

ТЕМА. Примирні процедури врегулювання еколого-правових конфліктів

Поряд із традиційними правовими приписами наукових розвідок та правотворчих розробок потребують розвитку правові інститути і норми, які спеціалізуються на вирішенні еколого-правових конфліктів, адаптованих до їх специфіки. В умовах практичної реалізації концепції сталого розвитку суспільства перевагу потрібно надавати саме альтернативним формам та способам врегулювання протиріч, які сприятимуть ефективному вирішенню екологічних конфліктів з максимальним урахуванням законних соціально прийнятних інтересів усіх учасників. З цією метою необхідно удосконалити механізм правового регулювання нетрадиційних процедур врегулювання конфліктних ситуацій, що сприятиме їх розвитку та можливості в майбутньому стати повноцінною альтернативою судовій, адміністративній та іншим юрисдикційним формам розв'язання спорів.

Альтернативні способи вирішення спорів (мирні способи) передбачають використання таких методів розв'язання спорів, які найбільше підходять у тій чи іншій ситуації, враховують інтереси та вимоги сторін, допомагають подолати конфлікт, зберегти можливість подальшого спілкування та співпраці. Альтернативні способи розв'язання спорів об'єднує договірна основа їх створення, добровільність застосування, оскільки їх використання є правом, а не обов'язком особи. Їм притаманна спільна мета: мирне врегулювання спору,

досягнення компромісу та збереження дружніх (партнерських) стосунків між учасниками спору.

До альтернативних способів вирішення конфлікту традиційно відносять: переговори, погоджувальні процедури, посередництво (медіацію).

Під час підготовки до семінарського заняття необхідно проаналізувати окремі форми альтернативного врегулювання конфлікту та на підставі цього обґрунтувати доцільність їх застосування для врегулювання еколого-правового конфлікту.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Поняття альтернативного вирішення юридичного конфлікту.
2. Правова природа, принципи та суб'єкти альтернативного врегулювання еколого-правового конфлікту.
3. Переваги та недоліки альтернативного врегулювання екологічних конфліктів.
4. Поняття і структурні елементи переговорного процесу.
5. Стадії переговорного процесу: підготовка до переговорів; процес їх ведення; аналіз результатів переговорів і виконання досягнутих домовленостей.
6. Умови ефективності переговорного процесу по вирішенню еколого-правових конфліктів.
7. Переваги, недоліки і перспективи розвитку третейського судочинства як альтернативної форми врегулювання екологічного спору.
8. Застосування посередництва у вирішенні екологічних конфліктів. Поняття і види посередництва.
10. Медіація як спосіб вирішення еколого-правових конфліктів. Основні принципи медіації. Стадії процедури посередництва.
11. Проблема практичного застосування медіації при вирішенні екологічних конфліктів.

Практичне завдання:

Проаналізуйте правові позиції Верховного Суду в справах про альтернативне вирішення спорів, арбітраж та третейське судочинство: Постанова Верховного Суду від 06 серпня 2020 року у справі № 796/165/18 провадження № 61-7288ав20 (<https://verdictum.ligazakon.net/document/90985836>).

Питання для проведення поточного контролю самостійної роботи:

1. Дайте порівняльну характеристику медіації та врегулювання спору за участю судді.
2. Визначте переваги та недоліки третейського судочинства для врегулювання еколого-правових конфліктів.

Додаткові джерела для опрацювання:

1. Медіація як спосіб вирішення приватно- та публічно-правових спорів : матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 30 листоп. 2021 р.). Дніпро : Дніпроп. держ. ун-т внутр. справ, 2022. 352 с.

2. Козмуляк К. А. Медіація як спосіб врегулювання екологічних конфліктів. *Екологічне право України*. 2021. № 1-4. С. 44 – 49.

3. Озерський І. В. Актуальні проблеми медіації в юрисдикційному процесі України : навч. посіб. Миколаїв : Вид-во ЧНУ ім. Петра Могили, 2020. 248 с.

4. Яремак З. В. Альтернативні процедури вирішення спорів в системі правових форм врегулювання екологічних конфліктів. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*: зб. наук. статей. Івано-Франківськ, 2023. Вип. 62. С. 3.11 – 3.23.

ТЕМА. Світовий досвід використання альтернативних форм врегулювання еколого-правових конфліктів та ефективність його реалізації у правозастосовній практиці України

Сьогодні спостерігається активізація практики використання альтернативних процедур як інноваційного підходу до припинення юридичних спорів. Поштовхом до запровадження неюрисдикційної форми врегулювання правових конфліктів в Україні стало прагнення нашої держави до повноправного членства у міжнародних інституціях, зокрема – Європейському Союзу. Безпосередньо у гл. 15 Угоди визначено механізм посередництва, метою якого є досягнення взаємоузгодженого рішення на основі всеохоплюючих та прискорених процедур за допомогою посередника та передбачає широкі можливості для застосування процедури посередництва. Щодо України, то при вирішенні питання її членства в Європейському Союзі, треба мати на увазі ще і додаткові критерії членства в ЄС, які було сформульовано для країн Центральної та Східної Європи на Копенгагенському засіданні Європейської Ради в червні 1993 року – «копенгагенські критерії».

Значний успіх використання примирних процедур спричинило еволюційне тлумачення міжнародного стандарту доступності правосуддя, який наразі тлумачиться не виключно як доступність судів класичного типу, однак і як доступність альтернативних способів вирішення спорів, якщо останні передбачені національним законодавством.

В процесі вивчення теми студенти повинні з'ясувати міжнародно-правові та європейські стандарти застосування альтернативних форм врегулювання спору та перспективи використання альтернативних форм врегулювання конфліктів в Україні.

Питання для самостійного опрацювання:

1. Зарубіжний досвід застосування альтернативних процедур. Міні-суд, посередництво-арбітраж та інші.

2. Міжнародно-правові та європейські стандарти застосування альтернативних форм врегулювання спору.

3. Сучасний стан використання альтернативних форм врегулювання конфліктів в Україні.

Практичні завдання:

1. Проаналізуйте рішення Європейського суду з прав людини про альтернативне вирішення спорів у справі «Компанія «Регент» проти України» (заява № 773/03) від 3 квітня 2008 року (https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/974_426#Text).

Питання для проведення поточного контролю самостійної роботи:

1. Підберіть міжнародні та європейські джерела права, що стосуються питання альтернативного способу врегулювання спору.
2. Охарактеризуйте особливості та види гібридних (комбінованих) способів альтернативного вирішення конфліктів.

Додаткові джерела для опрацювання:

1. Рекомендація Rec № (2002) 10 Комітету Міністрів Ради Європи щодо медіації в цивільних справах від 18 вересня 2002 р. URL: https://hcj.gov.ua/sites/default/files/field/rec_2002_10_2002_09_18_1.pdf

2. Директива щодо деяких аспектів посередництва (медіації) у цивільних та комерційних (торгових) справах від 21 травня 2008 р. URL: <https://ukrmediation.com.ua/images/DOCS/Model-documents/mediation-directive-ukr.pdf>

3. Мельничук Ю.І. Екософське підґрунтя альтернативних способів вирішення еколого-праоввих конфліктів. Порівняльно-аналітичне право. Електронне наукове фахове видання юридичного факультету ДВНЗ «Ужгородський національний університет». 2020. № 1. С. 685-688.

4. Спектор О. М. Запровадження альтернативного вирішення спорів (АВС) як невід’ємна складова процесу європейської інтеграції України. Актуальні проблеми міжнародних відносин. 2012. № 105 (1). С. 198-104.

5. Cormick, G., Dale, N., Emond, P., Sigurdson, S. G., Stuart, B. D. (1996). *Building consensus for a sustainable future: Putting principles into practice*. Ottawa: National Round Table on the Environment and the Economy. URL: <http://worldcat.org/isbn/1895643422>

